

А. В. ТОІЧКІНА

КОНЦЕПЦІЯ ПРОСВІТИ В ПРАЦЯХ Д. І. ЧИЖЕВСЬКОГО ПРО ДОСТОЄВСЬКОГО

Тема Просвіти посідає особливе місце в історіософських дослідженнях Д. І. Чижевського. В його відомій праці «Гегель у Росії», що вийшла німецькою (1934) та російською (1939) мовами, російським просвітникам, безпосереднім ідейним спадкоємцям епохи Просвіти, приділено значне місце. В самій структурі книги, в поділі її на дві великі частини («Сорокові роки» та «Панування просвітництва»), втілилася ідейна та онтологічна значущість понять Просвіти та просвітництва в історіософії Чижевського. Так, якщо для російського життя 1840-х років принципово важливою та визначальною (за всього розмаїття проявів на російському ґрунті) була німецька ідеалістична філософія, то для 1860 - 80-х – світогляд та діяльність російських просвітників. Зупинюся більш детально на характеристиці російського просвітництва 60-х років ХІХ століття, яку дає в монографії Чижевський: «Характеристика “шістдесятих років” як просвітництва може зустріти заперечення, бо російське просвітництво суттєво відрізняється від усіх форм просвітництва західного: не лише від поміркованого просвітництва тієї ж епохи на Заході, а й від радикальних форм ХVІІІ століття. Основа, однак, за суттю та ж сама. Характеристики світогляду “шістдесятих років” ще не дано, і не дано, можливо, через певні складності такої характеристики. Світогляд “шістдесятих років” відзначається своєрідною *скудотю* (не бідністю) духовного змісту. Цим змістом переважно є *заперечення*. Але заперечення може бути також вельми змістовно багатим та багатобічним. Заперечення не дійшло в межах російського просвітництва до внутрішнього членування та до саморозкриття. Не дійшло, бо цього й не прагнуло»¹ [Чижевський, 2007, с. 280]. «Тепер

¹ Далі посилання на сторінки за цим виданням даю в тексті статті в дужках після питати.

мислення виявилось остаточно заміненим таксуванням, сортуванням та розподілом за рубриками, що були наперед визнаними, даними та не підлягали жодним сумнівам. <...> У розум вірять, але ним не користуються, та до того ж вважають мислення лише якоюсь складаною формою “найпростіших елементів свідомості”, які, у свою чергу є нічим іншим, як якимись рефlekсами головного мозку» [с. 281]. «Невміння мислити» захищає просвітників від чужорідних елементів, у першу чергу від традиції. Однією з принципових рис є антиісторизм російського просвітництва: «І минуле, і теперішнє замінені для просвітництва його власними конструкціями. <...> Найбільш характерним для російського просвітництва, у більш значному ступені, ніж для будь-якої іншої просвітницької епохи світової історії духу, є саме це життя у сфері вигадки, конструкцій, цей розрив з усякою дійсністю – в поєднанні з твердою вірою в свій “реалізм”, у свою близькість до дійсності та з відкиданням усіх “передсудів”, упереджених ідей, традицій» [с. 282]. Радикальне «перекарбування цінностей» призвело до створення нової та цілковито фантастичної картини світу. «Відомі формули “чоботи вище за Шекспіра” та “дійсне яблуко є кращим за намальоване, тому що його можна з’їсти” характеризують стиль цієї нової картини світу та життя. Картина – близька до видінь божевільних» [с. 282]. «Дика сваволя» та «хиткий суб’єктивізм» характеризують російське просвітництво, у ньому суперечливо поєднуються заперечення абсолютних цінностей з «тільки абсолютними цінностями обґрунтовуваним пафосом служіння» [с.283]. У царині пізнання на перший план висуваються сфери вимірюваного та обчислюваного, видимого та відчутного на дотик. «“Різання жаб” стало чомусь символом нового світогляду» [с. 283]. Особливе місце зайняла спрощена теорія дарвінізму, статистика, виступи проти науки та художньої творчості. «На цілі десятиліття ідеологія просвітництва створила глибокий розрив між широкими верствами інтелігенції та творчими одиницями в царині науки, мистецтва, літератури» [с. 283]. «Це була боротьба культурного небуття проти культурних цінностей. Боротьба, в якій, щоправда, полки небуття вели не злий умисел та свідомий намір, а самозасліплення та прагнення служити загальному добру. Можна було б говорити про своєрідну боротьбу “доброчесності” проти інших культурних цінностей, якби поняття “доброчесності” не належало до числа заборонених у просвітницькій фразеології понять. Замість доброчесності та добра

говорили про користь. Судження ж з погляду користі є неспростованими» [с. 284]. «Історія непросвітницької російської думки 60 - 80-х років – це історія одинаків та оригіналів. Історія просвітницького недомислення – це історія численної “безтямної отари”» [с. 285]. Активно виступило російське просвітництво проти філософії: «з обох можливостей просвітницького нігілізму – смердяковського та типу Івана Карамазова – стосовно філософії виступав виключно смердяковський! Російські мислителі просто мріяли про просвітників-ворогів типу Івана Карамазова (який власне “винайдений” антипросвітниками, Достоевським та Страховим). Але таких ворогів не знаходилося» [с. 289]. Одним з найважливіших джерел російського просвітництва є, на думку Чижевського, Миколаївська епоха: «Миколаївська епоха була сама вже в певному розумінні переходом до просвітництва! Зокрема, універсальний утилітаризм не створений уперше 60-ми роками, але проводився Миколаєм Павловичем з перших років його царювання» [с. 291]. «Абсолютистське просвітництво робить для нас зрозумілим найнезрозуміліше в Миколі I: аж до його суджень про Лермонтова (“собаці собача смерть”), до заборони відданому в солдати Шевченкові “писати та малювати”, до поцілунку в лоба відданому в солдати Полежаєву, до передачі рукопису пушкінського “Бориса Годунова” для відгуку Булгаріну» [с. 292].

Тема Просвіти в працях Чижевського пов’язана з цілою низкою важливих для нього тем: по-перше, це тема Гегеля та його впливу на Росію, як і тема західноєвропейської філософії в цілому, особливо Ніцше; по-друге, це тема Достоевського та Страхова (їхня боротьба з російськими просвітниками). Сам Чижевський у своїх працях 20 - 30-х років називає такі джерела своєї концепції Просвіти: 1) «Феноменологія духу» Гегеля (особливо розділ «Просвіта»)²; 2) «Нарис розвитку

² Необхідно нагадати, що розділ про Просвіту у «Феноменології духу» вміщено Гегелем у частину VI «Дух». «Просвіта» є другим підрозділом у розділі «В. Відчужений від себе дух; Освіченість». За Гегелем, Просвіта є наслідком внутрішнього роздвоєння в житті духу в процесі розвитку його самосвідомості: «Дух, віднині роздвоєний всередині себе самого, накреслює в своїй предметній стихії як у певній тривкій дійсності один зі своїх світів, *царство освіченості*, та протиставить йому в стихії думки *світ віри, царство сутності*. Але обидва світи досягнуті духом, який втрапив самого себе, йдуть усередину себе, збагнені поняттям, вкидаються в хаос та революціонізуються *здоровим глуздом* та його поширенням – *Просвітою*; і царство, що розрослося та розділилося на *поцейбічне* та *потойбічне*, повертається до самосвідомості, в якій тепер у *моралі* досягає себе як суттєвість,

російської філософії» Г. Г. Шпета (1922)³. Він відсилає також до своїх статей кінця 20-х років: «Гегель та французька революція»⁴, «Гегель та Ніцше»⁵.

У працях Чижевського про Достоєвського⁶ тема Просвіти та просвітництва стає наскрізною. Вона, так чи інакше, проходить через усі праці вченого про Достоєвського, починаючи від статті «Шіллер та “Брати Карамазови”» (1929). Підсумкова велика праця Чижевського про Достоєвського цілком присвячена цій темі. Вона так і зветься: «Достоєвський та Просвіта» (1975).

У статті 1929 року «Шіллер та “Брати Карамазови”» Чижевський розглядає як одну з центральних у Достоєвського та в Шіллера тему «вищої людини». Головними героями-просвітниками в романі Достоєвського, як вказує Чижевський, є Іван Карамазов та Смердяков. У статті аспект просвітництва Івана вказаний, але спеціально не проаналізований [Суژهvskuj, 1929, s. 34-35]. У тому ж 1929 році в статті «До проблеми “Двійника” (3 книги про формалізм в етиці)», що вийшла у першій збірці «Про Достоєвського» А. Л. Бема, Чижевський розглядає ідею двійництва у Достоєвського та в західноєвропейській філософії як проблему конкретного існування особи в релігійно-філософському розумінні. У зв'язку з рішенням цієї проблеми в образах Ставрогіна та Івана Карамазова він пише: «Але і Ставрогін, і Іван Карамазов є можливими тільки на ґрунті російського “просвітництва” та Достоєвським у зв'язок із ним поставлені. Російське просвітництво XIX сто-

а суттєвість – як дійсну самість та вже не виносить із себе назовні свого *світу* та його *основи*, а надає всьому зотліті всередині себе та як *совість* (Gewissen) виявляється духом, що володіє вірогідністю (der gewisse) *себе самого*». Мета та результат – «самосвідомість абсолютного духу» [Гегель, 2006, с. 235].

³ Див. також рец. Чижевського: [Прокофьев П.] Г. Шпет: Очерк развития русской философии. Первая часть. Пг., 1922 // Современные Записки. Т.18, Париж, 1924. С. 452-457.

⁴ Гегель і французька революція // Науковий збірник Українського педагогічного інституту в Празі. Т.1. Прага, 1929. С. 469-504.

⁵ Hegel et Nietzsche // Revue d'Histoire de la philosophie. Paris, 3. 1929. P. 321-347.

⁶ Див. бібліографію праць Д.І. Чижевського про Достоєвського в: Достоєвський. Матеріали и исследования. Т.19.СПб., 2010. С. 51-55. (Сост. А.В. Тоичкина, Р.В. Мних). Бібліографія є додатком до підготовленої мною разом із В. Янцевим публікації першого перекладу на російську мову статті Д.І. Чижевського «Шіллер та “Брати Карамазови”».

ліття з його універсальним раціоналізмом, переконанням у здатності розуму досягнути всю дійсність і навіть створити нову та кращу дійсність було тим головним у російському житті, проти чого боровся Достоевський. Раціоналізація естетичної сфери – зведення краси до корисності (статті проти Добролюбова, “Біси” 1, 28, 420 та др.), раціоналізація сфери етичної – раціональна організація замість безпосереднього почуття (“Щоденник письменника”, 1876 г., II, 2; “Легенда про Великого Інквізителя”, усе моральне обличчя Івана), раціоналізація соціального життя – ідеал “мурашника” (“шигальовщина”, “Легенда про Великого Інквізителя”) – ось основні ідеї “просвітництва”, проти яких бореться Достоевський [Вокруг Достоевского, 2007: т.1, с. 66]. Далі Чижевський наводить «Уривок з роману “Щедродаров”»⁷, у якому Достоевський викладає програму просвітників та дає їм відсіч. Чижевський вказує на значущість проблематики просвітництва також для Голядкіна: «Але в Росії “просвітництвом” було заражене не лише суспільство, а й держава. Миколаївське суспільство й було спробою такого наскрізь організованого “мурашника”, про який мріяв і Петро Верховенський <...>. Проти урядового “мурашника” боровся Гоголь, протиставляючи раціональній організації ідеал “релігійної організації” суспільства. Голядкін, так би мовити, пасивний носій раціонального принципу та його жертва. Він спустошений, висаний раціональним принципом, втіленим в урядовому апараті Миколаївської епохи (подібно до інших чиновників, героїв Достоевського). Ставрогіна та Івана раціоналізм роз’їдає не зовні, а зсередини» [с. 67]. Далі Чижевський досліджує проблему етичного раціоналізму, різні боки якого втілені в Ставрогіні («холодність») та в Івані («абстрагованість»). Проблема Просвіти пронизує в дослідженнях ученого соціальний, філософсько-релігійний та естетичний плани історії духу⁸.

В 1931 році виходить ціла низка праць Чижевського про Достоевського: «Folkloristisches zu Dostoevskij»⁹, «Масарик та Достоевський»¹⁰,

⁷ Фрагмент з відомої статті Достоевського 1864 року «Пан Щедрін, або розкол у нігілістах».

⁸ Цій же темі присвячена стаття Д.І. Чижевського «Голядкін – Ставрогін у Достоевського» (Goladkin – Stavrogin bei Dostojevskij // Zeitschrift für slavische Philologie, 1930, 7/3-4.S.358-362).

⁹ Dostojevskij-Studien. Gesam., hrsg. D. Cyzevskyj. Reichenberg, 1931. S. 113-116.

¹⁰ Центральная Европа: Ежемесячник №2. Прага, 1931. С. 87-92.

«Dostojevski i zapadno-evropska filozofija»¹¹, «Dostojevskij-psycholog» (чеською мовою)¹², «Zur Genealogie Dostojevskijs»¹³, «Fedor Dostojevskij: Auseinandersetzung mit der Aufklärung»¹⁴. За всього тематичного розмаїття провідною для цієї низки праць є ідея релігійного сенсу творчості Достоєвського. Останній матеріал (опублікований німецькою мовою) являє собою вибірку текстів Достоєвського, в яких найбільш яскраво втілилася його полеміка з просвітниками (в перекладі з російської Олександра Креслінга). Передує текстові невеликий вступ Чижевського, в якому він визначає своє розуміння проблеми Просвіти та російських просвітників. Коло визначених проблем те ж саме: проблема «вищої людини», віри, та далі - комуністична система як наслідок, розвиток та втілення ідей Просвіти. Чижевський наводить п'ять уривків з публіцистики Достоєвського, - його репліки в полеміці з російськими просвітниками: 1-2) фрагменти зі статті «Пан Щедрін, або розкол у нігілістах»: уривки з роману «Щедродаров» («Эпоха», 1864); 3) уривок зі статті «З приводу виставки» («Щоденник письменника», 1873); 4) фрагмент зі статті «Кілька нотаток про простоту та спрощеність» («Щоденник письменника», 1876); 5) уривок зі статті 1861 року «П-н Г - бов та питання про мистецтво».

У центрі проблеми філософії Просвіти та просвітництва – питання про людину. Основи розуміння антропологізму Достоєвського, що протистоїть просвітницькому, Чижевський викладає в статті «Достоєвський-психолог» (1931, 1933). Просвітницькій ідеї «одноповерховості» буття Достоєвський протаставляє ідею його «ієрархічності»: «Вона відкрита йому як великому митцю-антропологу (ми навмисно не говоримо – психологу), як мислителю, та передусім як релігійному мислителю» [Вокруг Достоевского, 2007: т.1, с. 237]. «Саме глибину, нескінченність, багатоманітність, краще сказати – полярну суперечливість відкритих людині перспектив, можливих для неї шляхів, невтомно підкреслює Достоєвський. Людині все є приступним, всі можливості перед нею відкриті. Людина стоїть не між злом

¹¹ Нова Европа. Zagreb, 1931. №4. С. 232-238.

¹² Dostojevskij: Sbornik stati k padesátému výročí jeho smrti 1881-1931. Praze, 1935. S. 25-41. Російською мовою стаття вийшла в 1933 році у збірці під ред А. Л. Бема «О Достоевском» (Кн.2. Прага, 1933. С. 51-72).

¹³ Zeitschrift für slavische Philologie. Leipzig, 1931. Bd. 8. S. 54.

¹⁴ Orient und Occident: Blätter für Theologie und Soziologie. 1931. Hf. 7. S. 1-10.

та нейтральністю або добром та нейтральністю, а саме між злом та добром, Богом та чортом, “ідеалом Мадони” та “ідеалом содомським”. У цьому Достоєвський бачить гідність та цінність людського буття» [с. 239]. «Живій ідеї» протистоять «чавунні поняття»¹⁵. «Зразком ідеї “нерухомої” і тому вбивчої для життя є для Достоєвського – як і для Гегеля – “просвітництво”» [с. 245]. «”Простота погляду” є тим, що Достоєвського – за його власним визнанням – більш за все вражало в просвітництві. <...> Простота ця призводить до ігнорування життя, до “небачення” предмета. <...> Така “фантастика” спрощення полягає, на думку Достоєвського, у зведенні всіх цінностей до корисності (“корисність” - основна категорія філософії Просвіти, на думку Гегеля), іншими словами – наприклад, в уявленні, що “пузо – простіше живіт” є основою всього людського буття. Але найбільш центральним докором Достоєвського просвітництву є те, що з усіма своїми “непорушними” та “чавунними” ідеями воно є нереальним, відірваним від життя, ізольованим, “відокремленим”, позбавленим онтологічної сталості. <...> Конкретні образи просвітників, від Ставрогіна та Івана Карамазова до Петра Верховенського, Шигальова та Смердякова, саме в цій площині тільки й можуть бути зрозумілими до кінця – як представники “неголовного” розуму¹⁶, чавунно-нерухомих і тому *мертвих* понять» [с. 246]. У статті «Достоєвський-психолог» Чижевський визначає й місце просвітництва в ряду основних філософських напрямів ХІХ століття: «трансценденталізм», «просвітництво» (позитивізм, емпіризм, матеріалізм), та антрополого-антологічна «течія» [с. 249]. Достоєвський із його вченням про ближнього та про етичну сталість індивідуума належить до останнього напрямку.

Тема ця розвивається також у низці праць 1933-1937 рр. про Достоєвського та Страхова¹⁷. Зупинюся більш детально на російськомовній статті Д.І. Чижевського «До проблеми безсмертя у Достоєвського (Страхов – Достоєвський – Ніцше)» (1936).¹⁸

¹⁵ Вираз, який запозичує Достоєвський із сучасної йому критики [Достоєвський, ПСС в 30 т.: т.24, с.45-46, 396].

¹⁶ Вираз із роману Достоєвського «Ідіот» [Достоєвський, ПСС в 30т.: т.8, с.356]

¹⁷ Der Teufel Ivan Karamazovs und N.N. Strachov // Zeitschrift für slavische Philologie. Leipzig, 1933. Bd.10. S.388-390.; Die Philosophie Ivan Karamazovs und Strachov // Ibid, S. 390-396.; Dostojevskij und Strachov // Zeitschrift für slavische Philologie. Leipzig, 1936. Bd.13. S. 70-72.

¹⁸ Статтю було опубліковано в збірці: Жизнь и смерть. Сборник памяти д-ра Нико-

Проблема смерті виявляється однією з центральних проблем антропології як для релігії та філософії в цілому, так і для філософії Просвіти зокрема: «Росія в ХІХ-му столітті пізнала повністю спокуси просвітницької рації. “Довідалася” вона і про те, що душі немає, що немає безсмертя. Довідалася вона і про можливості “столовертіння” та зносин із духами. Перед російською людиною постав повністю весь діапазон уявлень про безсмертя – у його християнських та його просвітницьких формах: християнське уявлення про воскресіння як завершення не лише земного буття окремої людини, а й історії людства взагалі та просвітницько-язичницьке уявлення про повне зникнення людини після смерті або продовження її існування в якихось не зовсім відмінних від земного життя та не зовсім відірваних від земної дійсності формах» [Жизнь и смерть, 1936: кн. 2, с. 27]. У рамках цієї статті Чижевський зупиняється на двох суттєвих аспектах теми безсмертя, рівно важливих як для Достоевського, так і для Страхова, а потім і Ніцше: на ідеях «вічного повернення» та «надлюдини». У Достоевського в «Братах Карамазових» ідею «вічного повернення» розвиває чорт у розмові з Іваном. Як пише Чижевський, «чорт Івана Карамазова – один з аспектів просвітництва». Він «надає думкам просвітництва якусь останню гостроту та значущість (попри свій вульгарний тон), висловлює багато таких останніх наслідків із світогляду просвітництва, до яких не додумалися просвітники самі» [с. 29]. У роздумах чорта про вічне повторення землі («Нудотина найнепристойніша» [Достоевский, ПСС в 30 т.: т. 15, с. 79], як і в думках Івана, відбувається підміна «вічності необмеженою тривалістю». Чижевський вказує на відсилання в слова чорта у Достоевського до статті Страхова «Жителі планет» (1860), яка була однією з ланок у полеміці Страхова з просвітниками. У своїх статтях Страхов намагався продумати та описати всі перспективи філософії просвітництва – «філософії майбутнього». «Певна річ, для Страхова – і для Достоевського – думка про вічне повернення всього робить безглуздим світ, позбавляє сенсу також індивідуальне людське існування. “Вічне повернення” замінює думку про безсмертя, або християнську ідею воскресіння, що увічнює земне життя, надає йому сенсу навіть у випадку її позірної безглуздості, вічною тривалістю в найгіршому можливому вигляді – тривалістю зі змістом, що без-

перервно повторюється, – “скупчища неприличнейшая”...» [с. 31]. Ця ідея розвинена Ніцше наприкінці 80-х років XIX століття. «Щоправда, Ніцше робить спробу подолати безглуздість “вічного повернення”, безнадію вічної тривалості. Ніцше не є просвітником, і він шукає шляхів до злиття тривалості з вічністю» [с. 31].

Другою думкою Достоевського, яка передує Ніцше та опиняється в центрі дослідження Чижевського, є ідея «вищої людини», надлюдини (чорт нагадує Іванові його юнацьку поему «Геологічний переворот»). «Вища людина має змінити «недороблену, спробну». «Саме ця вища людина долає обмежений погляд нашого “евклідовського розуму”, і саме вона <...> зробить непотрібним безсмертя і сама відмовиться від прагнення безсмертя. Цьому не суперечить, звичайно, ідея “вічного повернення”, бо вічне повторення все здійснюється в часі; готовність жити вічно повторюване життя є найвищим для людини можливим прийняттям тимчасового життя. Вища людина робить, певна річ, непотрібним та безглуздим не лише безсмертя, а й земне існування “спробної”, “недоробленої” людини» [с. 32]. Чижевський порівнює постановку проблеми «вищої людини» в Достоевського – Страхова – Ніцше: «Страхов зупиняється тут тільки на *біологічному* аспекті ідеї “вищої людини”; у Ніцше біологічний аспект присутній, але відіграє другорядну роль; Достоевський біологічний погляд взагалі виключає з розгляду, – “геологічний переворот” (слово, безперечно взяте у Страхова) є для Достоевського тільки символом перевороту релігійного та етичного, і значенням цього перевороту, як ми бачили вище, є відмова людини від безсмертя, від вічності» [с. 34]. Заперечення людини, її центрального місця у світі та історії, заперечення абсолютної значущості розумного знання, єдності релігійно-морального світу є ідеями просвітницької філософії, втіленими Достоевським в образах Івана Карамазова, чорта та Смердякова. Достоевський, як і Страхов, передбачав майбутнє цих ідей та боровся з ними. Достоевський пережив просвітництво на власному досвіді. «Але центр полеміки Достоевського проти просвітництва лежить у дещо іншій площині <ніж у Страхова – А.Т.>. Він переводить проблематику Страхова з площини *теоретичного* філософування (за яким радше відчутно, ніж безпосередньо видно, проблематику релігійну) в площину *релігійно-етичну*, і в цій площині релігійно-етичній на перший план виступає проблема безсмертя, проблема найгіснішим чином пов’язана з основною

проблемою всієї творчості Достоевського, проблемою повноти та повноцінності людського конкретного існування: проблема безсмертя у Достоевського видається нам християнською транскрипцією тієї проблеми, яка переймала Достоевського вже в ранніх творах» [с. 38].

В 40-ві роки на перший план у розробці теми Достоевського у Чижевського виходить проблема Достоевського та Ніцше. У 1946 році Чижевський віддруковує на машинці в 25 екземплярах брошуру німецькою мовою «Strachov – Dostojevskij – Nietzsche» (Marburg, 1946). А в 1947 виходить відома брошура вченого «Dostojevskij und Nietzsche: Die Lehre von der ewigen Wiederkunft», яка є дещо зміненим варіантом попередньої статті. Та все ж тема Ніцше – це вже інша, відмінна від теми Просвіти, хоча й пов'язана з нею, тема історії духу Чижевського.

Брошура Д. І. Чижевського «Достоевський та Просвіта» (Tübingen, 1975)¹⁹, написана німецькою мовою, є останньою великою працею Чижевського про Достоевського. У ній найбільш повно та об'ємно охоплено тему Достоевського та Просвіти. Чижевський коротко проглядає історію критичного раціоналізму в європейській філософії (від античності до XIX століття). Далі він переходить до розгляду специфіки явища російського просвітництва (або нігілізму²⁰), описує його основні риси («віра в абсолютну цінність та правильність власних висновків»²¹, «забобони» на ґрунті «примітивного світогляду», заперечення самостійності та незалежної цінності вищих рівнів буття, таких як етика, знання, наука та мистецтво) [Dostoevskij und die Aufklärung, 1975, с. 5 – 6]. «Тому відбувається зрушення в системі цінностей. Результат цієї примітивної російської ідеї був справді неймовірним»²² [с. 6]. «На про-

¹⁹ Dostoevskij und die Aufklärung von Dmitrij Tschizewskij. Skripten des Slavischen Seminars der Universität Tübingen.Nr.5. 30 S. Брошура є текстом доповіді, яку Чижевський прочитав на конференції у St. Wolfgang 24 серпня 1974 року. Користаюся нагадою висловити мою вдячність І. Валявко за наданий текст статті Д.І. Чижевського.

²⁰ Походженню слова «нігілізм» Чижевський присвятив спеціальну нотатку: «Zur Vorgeschichte des Wortes "nihilizm"» //Zeitschrift für slavisch Philologie. Leipzig, 1943. Bd.18, 2.S.355-384. Про актуальність теми нігілізму для західної, зокрема, німецької філософії, свідчить, наприклад, полеміка між М. Гайдеггером та Е. Юнгером щодо нігілізму в 1950 - 1955 роках (див. про це: Судьба нигилизма: Эрнст Юнгер. Мартин Хайдеггер. Дитмар Кампер. Гюнтер Фигаль. СПб., 2006).

²¹ „der Glaube an die absolute Geltung seiner Schlußfolgerungen und die Meinung“.

²² „Daher verhoben sich die Stufen der Werte der Objekte. Die Ergebnisse dieses primi-

тивагу ієрархічній картині світу все має “один поверх”, усе, що вважається більш високим, буде лише з примітивних елементів»²³ [с. 7]. Просвіта могла принести світові тільки смерть (Гегель) та революцію [с. 8]. «Російська Просвіта, нігілізм, вимагав лише духовної, символічної смерті: не думати, не творити»²⁴ [с. 8]. Критерій «користі» робить усі спостереження «однобічними» [с. 9]. «В усіх політичних та соціальних питаннях за аргументацією завжди прихований інтерес народу, причому цей інтерес надано так, як його бачать освічені нігілісти – як демократичний та соціалістичний устрій суспільства»²⁵ [с. 9]. Далі Чижевський переходить до розгляду боротьби Достоєвського з російськими просвітниками. «На жаль, обидва журнали Достоєвського не мали успіху, тим часом як журнали просвітників широко розповсюджувалися. Тому голос Достоєвського був голосом пророка в пустелі»²⁶ [с. 10]. І далі Чижевський детально аналізує статтю Достоєвського «Пан Щедрін або розкол у нігілістах» («Епоха», № 5, 1864), яку Достоєвський писав у полеміці з «Російським словом» Писарева; розглядає тему нігілізму в «Кількох нотатках про простоту та спрощеність» у «Щоденнику письменника» за 1876 рік, у начерках до «Крокодила» 1864 року, в уривках з «Бісів», у начерках до «Підлітка», у «Братах Карамазових».

У ході аналізу Д. І. Чижевський зупиняється на найважливіших пунктах світогляду нігілістів, з якими невтомно полемізує Достоєвський. Зокрема, Достоєвський протестує проти ідеалу «мурашника», тобто комуністичного ідеалу суспільного устрою, та «ігнорування вищої культурної сфери» [с. 18]. «Найголовніший аргумент проти нігілістів, який висловлює Достоєвський, полягає у ствердженні нереалістичного характеру їхнього світогляду. Нігілісти нехтують дій-

tiven russischen Dankens waren zum Teil haarsträubend“.

²³ „Im Gegensatz zu der hierarchischen Weltauffassung ist alles nur „einstöckig“: alles angeblich Höhere nur aus primitiven Elementen zusammengezimmert“.

²⁴ „Die russische Aufklärung, der Nihilismus verlangte nur den geistigen, symbolischen Tod, nicht denken, nicht schaffen“.

²⁵ „in allen politischen und sozialen Fragen ist hinter der Argumentation immer das Interesse des Volkes verborgen, wobei dieses Interesse so dargestellt wird, wie es sich die gebildeten Nihilisten vorstellen, - als demokratische und sozialistische Gesellschaftsordnung“.

²⁶ „Leider hatten die beiden Zeitschriften Dostoevskijs keinen Erfolg, während zur gleichen Zeit die Zeitschriften der Aufklärer weit verbreitet waren“.

сністю та “стоять на повітрі”²⁷, у світі тіней, снів»²⁸ [с.20]. У романах, на відміну від публіцистики, за спостереженням Чижевського, Достоевський зображує «справи» нігілістів [с. 21]. Так, у «Бісах» письменник виступив проти «політичної та моральної небезпеки таємної організації»²⁹ [с. 24]. Суть системи Шигальова «має як мінімум одну спільну рису з “російською Просвітою”: загальне вирівнювання всього та всіх...» [с. 24]. Для Достоевського в 70-ті роки нігілізм 60-х був уже справою минулого. Однак він увесь час звертається до критики їхнього світогляду як у «Бісах», у чернетках до «Підлітка», так і в «Братах Карамазових» (образи «псевдонігілістів» Фетюковича та Ракитина [с. 29]). Достоевський критикує підміну нігілістами конкретних цілей максималістськими та віддаленими: «звільнення селян, яке, за всієї недосконалості, все ж є прогресом, замінюється соціалізмом як конкретною метою; замість обмеження сваволі властей – повністю вільна республіка, замість покращення становища робітників та зменшення бідності – “нові економічні стосунки”, тобто соціалізація економіки, і таке інше»³⁰ [с. 27]. Критика нігілізму залишається актуальною для Достоевського до кінця його життя.

Питання, яке визначає наприкінці статті Чижевський, полягає в актуальності історичного явища російського просвітництва для ХХ століття. Для самого вченого це питання було, безсумніву, актуальним: для нього російське просвітництво було одним з витоків соціалістичної революції та сучасного йому стану справ у Радянській Росії. Безумовно, у його постійних поверненнях до теми полеміки з просвітництвом було багато особистого. Але прочитував він історію просвітництва в контексті історії духу, як одне з явищ, які, мабуть, закономірно виникають у діалектиці розвитку людства. «Культурне небуття» є одним

²⁷ Вираз Достоевського [Достоевский, ПСС в 30 т.: т.20, с.116].

²⁸ „Hier kommt Dostoevskij auf seinen zentralen Einwand gegen den Nihilismus zu sprechen: den unrealistischen Charakter seiner Weltanschauung. Die Nihilisten vernachlässigen die Wirklichkeit und stehen „in der Luft“, in der Welt der Schatten, der Träume“.

²⁹ „den politischen und moralischen Gefahren der Geheimorganisationen“.

³⁰ „Die Bauernbeirreitung, die bei aller Unvollkommenheit doch ein Fortschritt ist, wird durch Sozialismus als Endziel ersetzt; statt der Einschränkung der Willkür der Obrigkeit – eine völlig freie Republik, statt der Verbesserung der Lage der Arbeiter und der Milderung der Armut – „neue ökonomische Verhältnisse“, d.h. die Sozialisierung der Wirtschaft u.s.f.“.

із проявів духовного буття. У боротьбі та взаємодії різних сторін та впливів протікає життя духу. Чижевський відстежує конкретні історичні еманации цього життя як учений-славіст та філософ. Вічність та історія для нього (як і для Достоевського) складають одне ціле, і в цьому цілому минуле та теперішнє перебувають у нерозривному зв'язку та в безперервному діалозі.

ЛІТЕРАТУРА:

- *Вокруг Достоевского*: В 2 т. Т.1: О Достоевском: Сборник статей под редакцией А.Л. Бема / Сост., вступ. ст. и коммент. М. Магидовой. М.: Русский путь, 2007. – 576 с.
- *Гегель Г.В.Ф.* Система наук. Часть первая. Феноменология духа. Перевод Г. Шпета. СПб.: Наука, 2006. 443 с.
- *Достоевский Ф.М.* Полное собрание сочинений: В 30 т. Л.: Наука, 1972 - 1990.
- *Жизнь и смерть*. Сборник памяти д-ра Николая Евграфовича Осипова под редакцией А.Л. Бема, Ф. Н. Досужкова и Н.О. Лосского. Кн. 2. Статьи памяти Н.Е. Осипова. Прага, 1936.
- *Чижевский Д.И.* Гегель в России. СПб., Наука, 2007. 411 с.
- *Čyzevskij D.* Schiller und die „Brüder Karamazov“. Zeitschrift für slavische Philologie. Leipzig, 1929. Bd. 6.S.1-42.
- *Dostoevskij und die Aufklärung von Dmitrij Tschizevskij*. Skripten des Slavischen Seminars der Universität Tübingen. Tübingen 1975. 30 s.